

1918-1920 Yıllarında Ermenilerin Erivan Bölgesinde Azerbaycan Türklerine Karşı Yaptıkları Soykırım ve Azerbaycan'la İlgili İddiaları

İlgar Vahitoğlu Nifteliyev*

Ermeniler tarafından XX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan Türklerine karşı çeşitli dönemlerde peş peşe yapılan katliamlar, özellikle niteliğinden dolayı soykırım eylemine dönüşmüştür. Akdeniz'den Karadeniz'e kadar olan böylesine geniş topraklara sahiplenmek ve mitolojik karakterli "Büyük Ermenistan" oluşturmak iştahına kapılan Ermeni ırkçıları niyetlerinin tarihî ve hukuki temeli olmadığından dolayı bu arzularını fiziki müdahale ile gerçekleştirmeye çalıştılar. Bu topraklarda Müslüman toplumların yaşaması onları pek de rahatsız etmiyordu. Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı esnasında özellikle Kafkasya'da meydana gelen olayların sebep olduğu bazı değişiklikleri ve bu süreci, kuracakları devletleri için tarihî bir fırsat olarak değerlendirdiler. Tebaası oldukları Osmanlı Devleti'ne karşı çarpışan Ermeniler Rusya'ya hizmet ederek Türkiye içinde ikin-

ci bir cephe açma karşılığında o topraklarda muhtar bir devletçik oluşturmak gayesini güdüyorlardı. Çarlık döneminde gerçekleştirme fırsatını bulamadıkları emellerini Bolşevik hâkimiyetinin ilk yıllarında hayata geçirme fırsatını yakaladılar. Sovyet Rusya Halk Komiserleri Sovyet'i, "Türkiye Ermenistanı" ile ilgili olarak 29 Aralık 1917 tarihinde bir kararname imzaladı. Bolşevikler bu kararname ile Ermenilerin hamisi olduklarını ve Çar Rusyasının siyasetini aynen devam ettirdiklerini göstermiş oldular. Bu kararnamenin asıl gayesi ise, Ermenilerin meskûn olduğu Türk topraklarında Rus himayesinde güdümlü bir Ermeni devleti kurarak gelecek dönemlerde buraları Rusya'ya ilhak etmektir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu Rusya için pek ağır oldu ve Ermenilerin "Türkiye Ermenistanı" hayali de böylece suya düştü. Bolşevikler 1917 Ekim Devriminden sonra Rusya'da yönetime el koydular ve 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 yıllarındaki sınırlarını resmen tanıdılar. Aslında onlar bu antlaşma ile 29 Aralık 1917 tarihinde ilan ettikleri kararname¹'den vazgeçtiklerini ilan etmiş oldular. Ermeni milliyetçileri bundan sonra kendi devletlerini özellikle de Kafkasya bölgesinde kurulmasını, işleyecekleri cinayetlerin asıl gayesi olarak seçtiler. Doğal olarak bu devletin kurulması komşu Azerbaycan ve Gürcistan toprakları üzerinde kurulacaktı. Ermenilerin bu hayallerini hayata geçirmede, oluşan bazı durumlar da yardımcı oluyordu. Öncelikle Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus ordusuyla paralel olarak onunla birlikte Osmanlı Devletine karşı çarpışan Ermeni gönüllüleri cepheden çekilerek Güney Kafkasya'da toplanmıştı. Bu da ileride muhtemel çarpışmalar yönünden Ermenilerin büyük bir üstünlüğe sahip olmasını sağlıyordu. İkinci yönden 1917 Şubat Devriminden sonra Ermenilerin siyasi teşkilatları açıkça faaliyet yürütmeye başladılar ve temsilcileri Güney Kafkasya'da-

(*)

(**) Aktaran: Dr. Seyfettin Altaylı

(1) Sovyet Hakimiyeti'nin Dekretleri, C.I, Moskova 1957, s. 298-299.

ki bütün partilere girerek seçimlere katıldılar ve (Azerbaycan Türkleri ve Gürcülerle birlikte) milletvekili sıfatıyla siyasi bir statü kazandılar. 1917 Ekim Devriminden sonra Güney Kafkasya'da ortaya çıkan Trans Kafkasya Seymi'nin eşit hakka sahip üyeleri olan Ermeniler, Osmanlı Devleti'yle yapılan barış müzakerelerine (Mart-Mayıs 1918 tarihinde Trabzon ve Batum'da) katıldılar. Üçüncüsü ise 1915-1916 yıllarında büyük çaptaki silahlı Ermeni grupları, Doğu Anadolu'da devlete isyan ederek masum halka karşı gerçekleştirdikleri katliamlar sebebiyle Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemlerden dolayı Güney Kafkasya'ya göç ettiler. Daha sonralar "Ararat Cumhuriyeti"nin ilk Başbakanı ve "Taşnaksutyun Partisi"nin liderlerinden biri olan Hovanes Kaçaznuni'nin yazdığı gibi onların "on binlercesi ve yüz binlercesi Rusya Ermenilerinin yaşadığı kazalara dolmuşlardı"². Bu büyük göç akını rastgele değil, özellikle Erivan vilayeti topraklarında yerleştirilerek buradaki demografik yapı değişerek Ermeni nüfusu kısa bir zaman içinde defalarca katlandı. Bu süreç Ermeni muhacirlerle Kafkas cephesinden dönen silahlı Ermeniler tarafından ezelden beridir kendi topraklarında yaşayan Müslüman toplumunu güç kullanarak göçe zorladı (1917 yılı Kafkasya takviminin verdiği bilgilere göre Erivan vilayetinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin sayısı 373582 kişi idi)³. Ermeniler böylelikle ileride Güney Kafkasya'da kuracakları devletleri için bu toprakları etnik temizlikle kendilerinden olmayan yerli unsurları zor kullanarak göz ettirmeye başladılar. "Mart 1918 tarihine kadar Erivan vilayetinde soyguna maruz kalan ve terk edilen Müslüman köylerinin listesi" adlı eserde Erivan, Sürmeli, Üç Kilise (Eçmiadzin) Yeni Beyazıt kazalarında Ermenilerin eliyle yakılıp yıkılan Müslüman köylerinin sayısı 199'dur⁴. Trans Kafkasya Seymi'nin Müslüman Fraksiyonu 10 Nisan 1918 tarihinde toplantı yapmış, Seym'in üyesi M. H. Seyidov bu toplantıda yaptığı konuşmada şunları dile getirmiştir: "Erivan vilayetinde iki ay önce Ermeniler ve silahlı Ermeni gruplarının Müs-

lûmanlara karşı yaptığı saldırıların asıl gayesi bu toprakları bölgeye yeni gelen Ermeniler için temizlemek ve yeni bir Ermeni devleti kurmaktır⁵. Genelde Ocak 1918-Mayıs 1918 tarihine, yani Türk ordusunun Erivan vilayetine gelişine kadar bu bölgede Ermeniler tarafından 300'den fazla Türk köyü yerle bir edilmiş, bu köylerde yaşayan Müslüman halka karşı orantısız güç kullanılmış, çeşitli katliamlar gerçekleştirilmiştir⁶.

Erivan vilayeti topraklarında 1918 yılı Mayıs ayında Ararat Cumhuriyeti oluşturulması olayını ilk Başbakan Hovanes Kaçaznuni şu şekilde değerlendiriyordu:

"Biz Ermenistan'a sahip olmalıydık, yoksa onu temelli kaybedebilirdik⁷. Bağımsızlığı ilan edilen Ararat Cumhuriyeti'nin ne toprağı ne de başkenti vardı. Azerbaycan Cumhuriyeti 29 Mayıs 1918 tarihinden itibaren Erivan şehrini Ararat Cumhuriyeti'ne verdi. 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da Osmanlı Devleti ile Ararat Cumhuriyeti arasında yapılan antlaşmaya göre Ararat Cumhuriyeti'nin toprakları 10 bin km² olarak belirlendi. Bu da tahminen Erivan vilayeti topraklarının üçte birini oluşturuyordu (1917 yılına ait Kafkasya takviminin verdiği bilgilere göre Erivan vilayeti toprakları 23194. 79 verst "1 verst=106 km²" kadardı⁸. Antlaşmanın VI. maddesine göre Ermenistan hükümeti kendi topraklarında yaşayan Müslümanların güvenliğinden, hür bir atmosferde gelişmesinden, kendi dilinde eğitim almasından, dinî ibadetlerini serbestçe yapmasından sorumluydu⁹. Ancak sonra meydana gelen olaylar, bağımsız Ermeni devletinin kurulmasından sonra yönetimi ele geçiren Taşnaksutyun Partisi'nin,

(2) Kaçaznuni O., Daşnaksutyunun Daha Heçbir İşi Yoxdur, Bakı, 1990, s. 13.

(3) Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c. 2, Bakı, 2005, s. 53.

(4) Azerbaycan Tərixi Sənədlər və Məlumatlarda, Bakı, 1990, s. 216-220.

(5) Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): Fond 970, siyahı 1, iş 1, vərəqlər 26-27.

(6) ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 184, vərəqlər 16-17.

(7) Kaçaznuni O., Daşnaksutyunun Daha Heç Bir İşi Yoxdur, s. 29.

(8) Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s. 44.

(9) Badalyan, X. 1918-ci İldə Ermenistanda Alman-Türk İşğalçıları, Yerevan, 1962, s. 172-178.

Erivan vilayeti topraklarında yaşayan Müslümanlara karşı yürütülen soykırım siyasetini devlet siyaseti olarak benimsediğini ispat etti. Bu suçların işlenmesini, insanı hayrete düşürecek manzarasını ispat eden onlarca telgraf, mektup ve belge bugün Azerbaycan Cumhuriyeti arşivlerinde saklıdır. Bu belgelerin toplanması ve dünya kamuoyuna ulaştırılması konusunda ilk adımlar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde atılmıştır. Binlerce Azerbaycan Türkünü soykırımı tabi tutmayı hedefleyen Ermenilerin yaptığı mezalimi, soydaşlarımızın maruz kaldıkları açmazı tasvir eden bu belgeleri soğukkanlılıkla okumak mümkün değildir. Onları nasıl bir dehşetin, zulmün ve sonucunda da mukadder ölümün beklediğini tasavvur etmek imkânsızdır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından 10 Haziran 1919 tarihinde Ermenistan'da bulunan diplomatik temsilci Memmed Han Tekinski'ye yollanan şifreli telgrafta şu talimat veriliyordu: "Erivan vilayeti topraklarında viraneye döndürülen Müslüman köylerinin temsilcileri ile kayıplar ve emlağına zarar verilen insanların adı ve soyadı, yaşı, yaşadığı yerle birlikte cinsiyeti, katledilen, esir alınan şahıslarla ilgili istatistik bilgiler toplanarak Dışişleri Bakanlığı'na yollansın"¹⁰.

Erivan Müslüman Millî Konseyi, verilen talimata uygun olarak M. H. Tekinski'nin de yardımı ile Erivan vilayetinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin, katlanması son derece zor olan durumları konusunda Avrupa ve Amerika kıtasındaki büyük devletlere yollanmak üzere gerekli bilgileri hazırlayarak Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına yolladı. Yollanan belgede şu noktalar ön plana çıkarılıyordu:

"Silahlı Ermeni grupları şehirlerde, kazalarda ve köylerde, hatta Ermenistan Devleti'nin başkenti Erivan'da bile aç kurtlar gibi Müslümanlara saldırıyor, hemen her gece üç dört Müslüman saldırılara maruz kalıyor. Katlanması imkânsız olan baskılara dayana-

mayan Müslümanlar yurdunu yuvasını, toprağını terk ederek başını alıp gidiyor. Nereye yüzünü dönsen binlerce yetim, dul kadın, her şeyini kaybetmiş ve yardımsız kalmış insanları görüyorsun. Yönetim, binlerce Müslüman köylüsünü kendi köyüne gitmeye müsaade etmiyor. Hakkını hukukunu kaybeden, evsiz barksız, aç bülaç ve çırılçıplak kalan insanlar miskin bir yaşam sürüyor, hastalanıyor, yardımsız ve himayesiz sokaklarda ölüp mahvolup gidiyor. Bu durum bu şekilde devam ederse Ermenistan'da yaşayan Müslümanlar toptan ölüme mahkûm olacaklar"¹¹.

Bu tür örnekler o devrin bütün belgelerinde mevcuttur. Erivan şehri (Kafkasya Takvimi'nde yer alan bilgilere göre Erivan'da 12557 Azerbaycan Türkü yaşıyordu)¹² Ermenilere başkent olarak hediye edildikten sonra Ermeniler buradaki Azerbaycan Türklerini göçe zorlamak için muntazam olarak terör estirmeye başladılar. Şehirde hayata geçirilen zorbalıkların şahidi olan bir Azerbaycanlı, 1919 yılında şu bilgileri veriyordu: "Erivan'daki Müslüman Pazarı tamamen yakıldı, içindeki mallar yağma edildi. Yangından pek fazla zarar görmeyen dükkânları bölüm bölüm yağma ettiler... Ermeniler tarafından işgal edilen Müslüman evleri de aynı akıbete uğruyor. Bu olaylara maruz kalan yüzlerce ev vardır. Müslümanların meyve bahçeleri, bağları vahşicesine kullanılmaz hâle getiriliyor. Müslümanlar öylesine savunmasız ve kanunun korumasından uzaktı ki, gündüz gözünde bile, örneğin öğlen vakti Müslümanların yaşadığı bölgede yaşayanların üzerlerindeki elbiseleri bile zorla soyundurarak ellerinden alıyorlar. Müslümanların parası ve değerli eşyası soyuluyor. Karşı gelenler oluyorsa oracıkta kurşunlanıyor. Bu soygundan evleri de soygun ve baskıdan nasibini alıyor. Tepeden turnağa kadar silahlanmış Ermeni gençleri ellerine ne geçerse yağmalayıp alıyor. Müslümanlar güneş batmadan evlerine kapanıyor, kapı ve pencerelerini kapıyor. Erivan'daki

(10) ARDA: Fond 970, sayahı 1, iş 65, vereq 49.

(11) Azerbaycan Tarixi Senedlerde ve Melumatlarda, s. 229-230.

(12) Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası, c. 2, s. 50.

Müslümanların karşılaştıkları mahrumiyeti, ıstırapları ve işkenceleri kaleme almak imkânsızdır. Birçokları buna katlanamıyor ve aklını kaybediyor, fiziki olarak çöküp gidiyor. Bütün bunlar yaşadığımız bu zamanda Ermenistan'ın başkenti Erivan'da meydana gelmektedir¹³”.

Yeni Beyazıt'ın Gökçe şehrinin beşinci bölgesinin yetkili temsilcisi İsmail Sultanov 1919 yılında Gence şehri yönetimine yolladığı bilgilerde şunları dile getiriyordu:

“Ararat Cumhuriyeti askerî birlikleri Yeni Beyazıt'ın Gökçe şehrinin Müslüman köylerine karşı saldırılara başlamıştır. Şu anda 60.000 nüfusa sahip 22 köy yerle bir edilmiş, yakılıp yıkılmış ve köyler boşaltılmıştır. Ermenilerin ve Ermeni yönetiminin Müslüman tebaaya karşı uyguladığı gayri insani muameleleri, haksız yere döktükleri kanları görünce insan dehşete kapılıyor. Ermeniler ricaları, yalvarıp yakarmaları ve Müslüman ahalinin feryadını asla umursamıyor. Ermeni askerleri ellerine geçen Müslümanları asla sağ bırakmıyor, görülmemiş işkencelerle katlediyor. Kadınları, çocukları, yaşlıları ve gençleri fark gözetmeksizin öldürüyor. Çok az sayıda kadın ve genç kız müstesnadır... Baba ocağını terk ederek canını kurtarmak gayesiyle bırakıp gidenler Ermeni ordusu tarafından takip ediliyor. Onlar canlarını kurtarmak için derelerde ve karlı zirvelerde saklanmaya çalışıyor. Karlı dağlarda bitap düşüp kitle hâlinde ölüyorlar. Ararat Cumhuriyeti görevini tamamlamıştır. Gökçe bölgesinde artık Müslüman kalmadı. Şimdiye kadar Yeni Beyazıt kazasında 84 tane Müslüman köyü yerle bir edilmiştir¹⁴”.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın müttefik devletlerin Güney Kafkasya'daki Yüksek Komiseri'ne yolladığı mektuptan Ermeni ordularının Ağustos-Eylül 1919 tarihleri arasında Üç Kilise, Sürmeli, Erivan ve Yeni Beyazıt şehirlerinde Azerbaycan Türklerinin yaşadığı köyleri tekrar viran ettiği anlaşılıyor. Üç Kilise'de (Eçmiadzin) bir tane köy dahi

bu vandalizmden yakasını kurtaramamıştı. “Yapılan bu yakıp yıkma olayına ordu ile birlikte Ermeni halkı da katılıyordu. Karabağ Ermenileri ise yaptıkları gaddarlıklarla ön plana çıkıyorlardı. Kaçıp canını kurtaranlar müstesna olmak kaydıyla erkekler genelde keskin olmayan aletlerle katledilmiş, kadınlar tecavüze uğramış ve esir alınmışlardır¹⁵. Ermeni orduları komutanı Dro, ordusunun yaptığı bu insanlık ayıbını “arka cephenin temizlenmesinin zarureti ve stratejik durum” olarak niteliyordu¹⁶. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı arşivinde korunan özel belgede 1919 yılının son iki ayında Ermeniler tarafından Üç Kilise bölgesinde 62, Sürmeli bölgesinde ise 34 Müslüman Türk köyünün yerle bir edildiği belirtilmektedir. Erivan bölgesiyle ilgili belgede ise yalnızca tek satır vardır; “Zengibasar köylerinden başka diğer bütün Müslüman Türk köyleri tamamen yakılıp yıkılmıştır¹⁷”. Himayecilik Bakanlığı'nın verdiği bilgilere göre yalnızca Yeni Beyazıt, Üç Kilise ve Erivan bölgelerinden göçe zorlanan kaçkınların sayısı 200.000 kişiye ulaşmıştır¹⁸”.

Böylesi insanlık suçları öylesine kitlesel durum kazanmıştır ki, hatta Ermenilerin içinde belirli yerler bile bu vahşetler karşısında tepki göstermişlerdir. Ermenistan meclisinin Eser Fraksiyonu, İçişleri Bakanlığı'na hitaben verdiği soru önergesinde; “Son üç hafta içinde Erivan, Üç Kilise (Eçmiadzin) ve Sürmeli bölgelerinde Tatarlara (Azerbaycan Türkleri İ.V.N.) ait bir sürü köy, soygun ve katliam olaylarına maruz kalarak etnik temizlik yapıp Tatarlar göçe zorlanıyor. Mahalli yönetim bunlara engel olacağına kendisi de bu soygun ve katliamlara katılıyor...¹⁹”

Sovyetler Birliği'nin hem siyasi hem de fiziki anlamda en uzun süreli görevde kalan komünist liderlerinden biri olan Anastas

(13) ARDA: Fond 970, siyahı I, iş 85, verek 4-7.

(14) Azerbaycan gazetesi, 1919, 17 Mayıs.

(15) Azerbaycan Tarixi Senedlerde ve Melumatlarda, s. 222.

(16) age, s. 213.

(17) ARDA: Fond 894, siyahı 10, iş 80, verek 31-33.

(18) Azerbaycan Tarixi Senedlerde ve Melumatlarda, s. 176.

(19) ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 184, verek 16-17.

Mikoyan'ın bu konudaki yaklaşımı dikkate değerdir. Mikoyan bir yazısında şunlara işaret etmiştir: “Şoven Ermeniler Karadeniz'den Akdeniz'e kadar olan bölgelerde “Büyük Ermenistan” oluşturmak gibi ahmak bir ideolojinin tatlı hülyasına ümit besliyorlar. Müslümanların yaşadığı bu topraklarda Ermenilerin bulunmaması onları rahatsız etmiyor. “Büyük Ermenistan” hayali, halkın çoğunluğuna, bu çoğunluğun iradesine değil de, emperyalizmin silahına ümit bağlaması, Ermenistan'ı “yabancılardan”, “suçlu unsurlardan”, Müslümanlardan temizleme yoluyla kurulması telkin ediliyor²⁰.”

Ancak masum halka karşı girilen bu vahşet, eşi ve benzeri bulunmayan zorbalıklar karşısında Ararat Cumhuriyeti Başbakanı H. Kaçaznuni şu savunmayı yapıyordu: “Yerli Müslüman halkla ülke topraklarında Ağbaba, Zod, Zengezur, Vedibasars, Şerur Nahçıvan ve Zengibasars'la birlikte diğer yerlerde birçok kanlı çarpışmalar meydana gelmiştir. Müslümanların yaşadığı bölgelerde idari önlemlerle düzeni sağlayamadığımız için silah kullanıp, ordu yürüterek katliamlar yapıp, meskûn yerleri yakıp yıkmak durumunda kaldık...”²¹

1918-1920 yılları arasında Ararat Cumhuriyeti'nde yönetimi elinde bulunduran Taşnakların, Azerbaycan Türklerine karşı uyguladıkları soykırım siyaseti, kendi kültürleri ile övünen Ermenilerin aslında bağımsız bir devleti ve içlerinde yaşayan diğer halkları yönetmeği henüz layıkıyla beceremediğini açıkça göstermiştir. ABD'nin Osmanlı Devleti nezdindeki ilk büyükelçisi Mark L. Bristol bu konuda şunları demiştir: “Son iki yıl zarfında (1919-1920 B.N.) Ermeniler Rusya hâkimiyetindeki Kafkas bölgesinde kendilerini yönetmeye ve hâkimiyetleri altında olan azınlıkları idare etmeye muktedir olmadıklarını gösterdiler²²”. Ermeniler konusunda değerlendirme yapan Bristol ile onunla yazışan ABD'nin tanınmış siması James A. Barton'ın düşünceleri örtüşüyor: “Ben, hâkimiyetleri altındaki milletlere davranmada Ermenilerin yaptığı gaddarlığa engel olabilecek, onları sı-

nırlayabilecek bir etken olmadan kendilerine yönetme hakkının verilmesi taraftarı değilim²³”. Taşnak Partisi'nin iki yıllık hâkimiyetini değerlendiren Ermeni yazar B. Boryan şunları ileri sürüyor: “Ermeni siyasetçileri devlet hâkimiyetini, ülkeyi yönetmek için değil Müslüman halka katliam yapmak ve sahip oldukları emlakı yağmalamak için tesis etmişlerdi²⁴”. Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev 26 Mart 1998 tarihinde yayınladığı bir buyrukta 1918-1920 yılları arasında meydana gelen kanlı olayları siyasi ve hukuki olarak değerlendirerek Ermenilerin halkımıza karşı yaptığı soykırım ve sürgün siyasetlerini hiçbir zaman unutmamaya, tarihçilerimizi de bu konuyu tekrar tekrar araştırmaya davet etmiştir. Devlet Başkanı Haydar Aliyev 9 Şubat 1999 tarihinde Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin 75 yılı ile ilgili Devlet Komisyonu toplantısında söylediği şu cümleler özel öneme sahiptir:

“Şimdi Ermenistan'ın bulunduğu coğrafya da Azerbaycan toprağıdır. Siz tarihçiler sürekli olarak bu konuyu ispatlamalısınız. Bundan sonra da öyle eserler yazılıp meydana getirilmelidir ki, onlarda şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu toprakların Azerbaycan'a ait olduğu sürekli olarak dile getirilerek ispat edilsin. Biz bunu yapmalı, gelecek nesiller için yol açmalıyız²⁵”.

Rus İmparatorluğunun yıkılışından sonra uzak köşelerinde, Güney Kafkasya'da meydana gelen devletlerarasındaki tartışmaların kaynağında hep sınırların karşılıklı olarak tanınmaması konusu yatıyordu. Buna sebep olarak da Güney Kafkasya'da oluşan yeni siyasi sınırların asgari son yüz yılda oluşan bölgenin etnik ve ekonomik özelliklerini göz önünde bulundurulmaması gösterilebilir.

(20) Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Tarih Arxivi (RDSSTA): Fond 5, siyahi 1, iş 1202, verez 8.

(21) Kaçaznuni, O. Daşnaksutyunun Daha Héç Bir İşi Yoxdur, s. 33.

(22) Ermeni Soykırımı: Mif, ve Reallıq, Faktlar ve Senedler Toplusu, Bakı, 1992, s. 245.

(23) age, s. 254.

(24) Boryan B. A., Ermenistan, Beynelxalq Diplomatıya ve SSRİ, 2 cildde, I. Cild, Moskova-Leninqrad, 1928, s. 83.

(25) Eliyev H., Müsteqilliyimiz Ebedidir, 19. Kitab, Bakı, 2006, s. 148-149.

Bundan başka kuruldukları dönemde bu yeni cumhuriyetlerin siyasi oluşumu, topraklarının tespit edilmesi süreci, çeşitli devirlerde Güney Kafkasya bölgesinde oluşan uluslararası konjonktür, büyük devletlerin aralarında anlaşmazlık bulunan taraflara etki ve mevcut süreçlere müdahale etme olanaklarına bağlı idi.

Mayıs-Ekim 1918 dönemlerinde bu süreci bölgede yerleşen Türk-Alman hâkimiyeti tayin ediyordu. Güney Kafkasya'da meydana gelen devletlerin ilk sınırlarını özellikle 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da Osmanlı komutanlığının her üç devletin temsilcileri ile ayrı ayrı imzaladığı anlaşmaların belirlemesi tesadüfi değildi. Ancak bu anlaşmalar yalnızca Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile olan sınırlarını tayin etmişti. Bu cumhuriyetler arasında sınırların karşılıklı olarak belirlenmesinde tarafların her birisi kendi görüşlerini savunuyordu. Azerbaycan tarafı, sınırların belirlenmesinde tarihî ve etnik prensipleri göz önünde bulundurduğu hâlde Ermenistan ise "Ermenilerin yaşadığı topraklar Ermeni toprağıdır" prensibini temel alıyordu. Ermenistan bu prensibi, Ermenilerin sayı bakımından azınlıkta olduğu ve artık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kontrolündeki bölgelere de uygulamaya çalışıyordu.

Ermenistan ile Azerbaycan arasında karşılıklı olarak sınırların tanınması yolunda ilk adım olarak Batum'da imzalanan sözlü anlaşma gereği Erivan'ın Ermenistan'a hediye edilmesi karşılığında Ermenilerin Gence vilayetinin dağlık bölgesiyle ilgili iddialarından vazgeçmesi konusu gösterilebilir²⁶. Ancak konferans sona erdikten sonra Ermenistan tarafı burada yapılan anlaşmaların yeterli olmadığını, bu anlaşmaların Güney Kafkasya'nın üç bağımsız devleti için değil de, Trans Kafkasya Federasyonu için göz önünde bulundurulduğunu bildiriyordu. 8 Temmuz 1918 tarihinde Ermenistan'ın İstanbul Konferansı'na yolladığı heyetin başkanı Avetis Agaronyan, Ermenistan Dışişleri Bakanı Amo Ohancanyan'a yolladığı telgrafta, "Artık

Ermenistan'ın minimum sınırlarına Karabağ, Zengezur, Sürmeli, Dereleyez, Nahçıvan ve Şerur toprakları da dâhil edilmelidir²⁷" diye yazıyordu. Sonradan meydana gelen olaylar, aslında bu telgrafta yansımaları bulan düşüncelerin 1918-1920 yılları arasında Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı ileri sürdüğü toprak iddiaları için bir tür talimat rolünü oynadığını gösteriyordu.

1918-1920 yıllarında Ermenistan'la Azerbaycan arasında en fazla tartışmaya sebep olan bölgeler arasında Karabağ ve Zengezur özel bir yer tutuyordu. Henüz İstanbul Konferansı'na hazırlık döneminde Azerbaycan heyetinin başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin 4 Ağustos 1918 tarihinde Dışişleri Bakanı Memmed Hasan Hacinski'ye yolladığı telgrafta, Ermenistan temsilcilerinin Osmanlı hükümetine yolladıkları haritalar ve istatistik bilgilerle donatılan birçok projelerde bu topraklarda yaşayan insanların % 70'inin Ermeni olduğunu ispata çalışıyorlar²⁸ diye yazıyordu. Bu devirde Ermenistan, Karabağ ve Zengezur için yürüttüğü yoğun diplomatik çabalarını, bu bölgelerdeki askerî güçler ve Andranik Ozanyan'a bağlı katliamcı birliklerin güç birliği etmesiyle birlikte bu topraklarda 1918 yılının yaz ve sonbahar aylarında Türklere karşı yaptığı etnik temizlik siyasetiyle tamamlıyordu.

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan hükümeti önceleri yeteri kadar askerî gücü olmadığı ve merkezdeki devletçiliğini güçlendirme fırsatı bulamadığından dolayı ülkenin birçok bölgesiyle sıkı ilişki kuramıyordu. Bunun sonucunda da Karabağ ve Zengezur bölgelerinde yaşayan Ermeniler arasında Ermenistan devletinin propagandası sonucu ayrılıkçılık düşüncesinin güçlenmesiyle durum başka bir hâl almış, Ermeniler artık Azerbaycan'dan ayrılma ve kendi yönetim birimlerini oluşturma yönünde daha aktif bir çaba içine

(26) ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 1, vereq 51,52.

(27) Dağlıq Qarabağ 1918-1923, Senecler ve Materiallar Toplusu, Yerevan, 1992, s. 5.

(28) Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti, Xarici siyaset, Senecler ve Materiallar, Baki, 1998, s. 46-49.

girmişlerdi. Karabağ'da yaşayan Ermeniler 22 Temmuz 1918 tarihinde ilk kurultaylarını yaparak Ermenilerin yaşadığı dağlık bölgeleri bağımsız bölge olarak ilan etmiş ve buralarda kendi yönetimlerinin oluşturulacağını açıklamışlardı. 15 Eylül 1918 tarihinde yaptıkları ikinci kurultaydan itibaren ayrılıkçı Ermenilerin oluşturduğu hükümet "Ermeni Millî Konseyi" olarak anılmaya başlamıştır.

1918 yılı sonlarında İttifak Devletleri'nin yenilgisi sonucunda bölgede İtilaf Devletleri'nin yaklaşık olarak 18 aylık hâkimiyeti başlıyor. İtilaf Devletleri'nin de asıl temsilcisi sıfatını taşıyan İngiltere, Ermenistan ile Azerbaycan arasında Karabağ ve Zengezur bölgeleri konusunda yürütülen tartışmaların halledilmesi için 1919 yılı ocak ayında kesin bir adım atarak bu bölgelerin Azerbaycan sınırları içinde kalması koşuluyla özel bir valiliğe ayırıyor ve Dr. Hosrov Sultanov Beyi de genel vali tayin ediyor. Aslında çarlık döneminde Rusya'ya bağlı olan ve çeşitli yönetim birimlerine ayrıldığından dolayı tarihî karakterini kaybeden "Karabağ" anlayışı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde önceki anlamını yeniden kazanıyor. İngiltere'nin bu bölgenin özellikle Azerbaycan sınırları içinde kalan genel valiliğe ayrılmasını istemesi, buraların kimin elinde olmasından daha çok İngiliz birliklerinin Azerbaycan'da yerleştirilmesi ve bölgenin kontrolünün daha etkili olacağı düşüncesinden kaynaklanıyordu.

Karabağ Genel Valiliği'nin oluşturulması ve Hosrov Sultanov'un genel vali tayin edilmesi bölgede yaşayan ayrılıkçı Ermenileri ve onları destekleyen Ararat Cumhuriyeti hükümetini son derece endişelendirdiği gibi sert tepkilerine ve daha aktif çalışmalara başlamalarına da sebep olmuştur. Ermenistan hükümeti, 21 Ocak 1919 tarihli toplantısında Karabağ ve Zengezur'da Ermenilerin yaşadığı dağlık bölgeleri ülkenin ayrılmaz bir parçası olarak ilan etmiş ve o topraklarda yönetimi geçici olarak Ermeni Millî Konseyi'ne havale etmiştir²⁹. Ermenistan hükümeti bölgedeki durumu kontrol altında tutabilmek

için yüksek bir komiserlik görevini bile ihdas etmiş, bu göreve de Arsen Şahmazyan'ı tayin etmiştir. Ermeni Millî Konseyi 4 Şubat 1919 tarihinde İngiltere'nin Bakü'deki birliklerinin komutanı Vilfred Thomson'a yolladığı başvuru mektubunda Paris Konferansı'nın sonuç bildirisi uyarınca Karabağ ve Zengezur'da Ermenilerin yaşadığı dağlık bölgelerde geçici bir Ermeni yönetiminin oluşturulmasını teklif ediyordu³⁰. 19-21 Şubat 1919 tarihleri arasında bu teklif doğrultusunda Karabağ Ermenilerinin yaptıkları dördüncü kurultayda özel bir belge kabul edilmişti. Bu belgeye göre Zengezur ve Karabağ'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerin yönetimi için merkezi Şuşa'da bulunan bir vilayet konseyi oluşturulacak, konseye bölgede yaşayan 7 Ermeni ve 3 Azerbaycan Türkü seçilecekti. Konseye daimî üye olarak ise Şuşa'da bulunan İngiliz birlikleri temsilcisi seçilecek, bölgenin stratejik yerlerini İngiliz birlikleri yerleştirilecekti³¹.

Aslında bu belgeler, ayrılıkçı Ermenilerin Karabağ ve Zengezur topraklarını etnik duruma göre bölerek buraların bir kısmını Azerbaycan'dan ayırmak ve bölgede bulunan İngiliz birliklerini de tampon güç olarak kullanmak istiyorlardı. Bölgedeki İngiliz güçlerinin komuta kademesinin önceleri verdiği çelişkili demeçler Ermenilerin bu gayelerini hayata geçirmek için gerçek bir zemin hazırlamıştır. Örnek olarak Şuşa'daki İngiliz birliklerinin komutanı Binbaşı Mc Mossen 12 Mart 1919 tarihinde Ermeni Millî Konseyi'ne yolladığı mektupta, Genel Vali Hosrov Sultanov bu görevi geçici olarak yürütüyor, tartışmalı bölgelerin hangi tarafa ait olduğunu ise barış konferansı tayin edecektir³², diyordu.

General Thomsen 25 Mart 1919 tarihinde Erivan'da olduğu zaman, Azerbaycan hükümetinin oluşturduğu Karabağ Genel Valiliği'nin geçici olduğunu, burada Azerbaycan ordularının ve yönetiminin bulunmasının

(29) Dağlıq Qarabağ 1918-1923, Senedler ve Materiallar Toplusu, s. 66-67.

(30) age, s. 73-75.

(31) age, s. 102-103.

(32) age, s. 102-103.

gelecekte de bu toprakların onlara mensup olduğu konusunu vurgulamıyor³³, diye açıklama yapıyordu. İngiliz komutanların bu tutumu ayrılıkçı Ermenilere cesaret veriyor ve onların hükümet aleyhindeki çalışmalarının hızlanmasına zemin hazırlıyordu. Ermeni Millî Konseyi temsilcileri yazdıkları cevabi mektuplarında İngilizlerin bu tutumunu son derece olumlu karşılıyor ve onları Ermeni halkının hamisi ve millî menfaatlerinin asıl koruyucusu olarak gösteriyorlardı.

Bölgede meydana gelen görece asayişten faydalanan Ermeni Millî Konseyi, diplomatik ve askerî hazırlık yönündeki çabalarını süratlendiriyor, öncelikle Ermenistan hükümetine büyük ümitler bağlıyordu. 17 ve 19 Mart 1919 tarihlerinde Ermeni Millî Konseyi tarafından Ermenistan hükümetine ve bölgedeki yüksek komiserine yolladıkları etraflı mektuplarda şu konulara dikkat çekiliyordu:

1-Ermenistan hükümeti bütün vasıtalarından faydalanarak müttefik devletlerle görüşmeler yapmalı, Karabağ Genel Valiliği'nin ortadan kaldırılması konusunda başarı sağlamalıdır.

2-Karabağ Ermenilerinin temsilcisinin Avrupa'ya giderek Barış Konferansı'nda Ermenistanı temsil eden heyette yer tutması sağlanmalıdır.

3-Bölgede askerî birliklerin oluşturulması için bir tek komuta kademesinin meydana getirilmesi, tecrübeli komutanlar, küllî miktarda askerî levazım ve para gerekiyor. Bunun için Andranik'in Zengezur'dan çıkarılmasına engel olunmalı ve onun komutasındaki birliklerin Karabağ'a geçmesine çalışılmalıdır³⁴.

Genel Vali Hosrov Sultanov'un yönetime gelmesiyle birlikte ilk yapması gereken en önemli işlerden biri de Andranik komutasındaki silahlı Ermenilerin Zengezur ve diğer bölgelerde oluşturduğu ciddi tehlikeyi temelli olarak ortadan kaldırmaktı. Eldeki belgeler, Azerbaycan topraklarında, özellikle

de Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde masum halka karşı görülmemiş vahşet uygulayan Andranik'in eşkiya çetelerinin 1919 yılı ilkbahar mevsiminde bu bölgeleri terk ettiğini³⁵ gösteriyor.

3 Nisan 1919 tarihinde İngiliz birliklerinin Şuşa'da bulunan temsilcisi özel bir emirle Azerbaycan hükümeti tarafından oluşturulan Karabağ Genel Valiliği'ni bölgedeki en yüksek yönetim olarak ilan ederek onaylamış ve onun emirlerinin bölge halkı için uyulması mecburi olan kurallar olduğunu vurgulamıştır. Emirde ayrıca Genel Vali Hosrov Sultanov'un meşru faaliyetinin bölgede bulunan İngiliz komutanlığı tarafından desteklendiğine de işaret edilmiştir³⁶.

İngiliz komutanlığının bu kesin tutumu ayrılıkçı Ermeniler için beklenmeyen bir durumdu. 23-24 Nisan 1919 tarihlerinde Karabağ Ermenilerinin yaptığı V. Kurultayda kabul edilen sonuç bildirisinde Albay Shatelworth'un tavrına açıkça tepki gösterildi ve Ermeni halkının Azerbaycan'ın herhangi bir kurumuna tabi olmayacağı bildirildi³⁷.

Albay Shatelworth buna rağmen Karabağ'a yaptığı seferin sonuçları ve Ermenistan Dışişleri Bakanı A. Hatisov'a 3 Mayıs 1919 tarihinde Tiflis'te takdim ettiği raporda, mensubu olduğu hükümetin temsilcisi Şahmazyan'ın Zengezur bölgesinde Azerbaycan'a karşı ordu topladığı için Genel Valilik sınırlarını terk etmesinin gereği vurgulanıyordu³⁸. General Thomson da 5 Mayıs 1919 tarihinde aynı talebi yineliyordu. Thomson, Şahmazyan gibilerinin Karabağ'da oluşan kırılma asayişini bozmakla suçluyordu. O ayrıca, Ermenistan Hükümeti Başbakanı Hatisov'dan Şahmazyan'ın geri çağrılmasını da istiyor, eğer bunu yapmazsa Şahmazyan'ın hapse tıklılacağını ve

(33) age, s. 133.

(34) age, s. 117-120, 125-128.

(35) Musayev İ. M. Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasî Veziyet ve Xarici Dövlətlərin Siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996, s. 122-124.

(36) Dağlıq Qarabağ 1918-1923, Səndədlər və Materiallar Toplusu, s. 149.

(37) age, s. 162-164.

(38) age, s. 185-186.

askerî sahra mahkemesine verileceğini de bildiriyordu³⁹. 1919 yılı Mayıs ayının sonlarında Ermenistan'ın Karabağ ve Zengezur bölgeleri için tayin ettiği A. Şahmazyan ve Şuşa'da bulunan İngiliz askerî misyonu nezdindeki temsilcisi M. Arzumanyan İngiliz subaylarının eşliğinde Azerbaycan topraklarını terk etmişlerdir⁴⁰.

Ermenistan'ın Karabağ ve Zengezur bölgelerini etnik prensip doğrultusunda bölerek bu vasıta ile Ermenilerin yaşadığı yerleri Azerbaycan'dan ayırıp burada geçici bir Ermeni yönetimi oluşturma ve bölgede bulunan İngiliz birliklerini de tampon güç olarak kullanma planı suya düşmüş oluyordu. Ancak İngiliz komutanlığı bu bölgelerin gelecekte kimlerin olacağı konusunda Ermenilerin düşüncesi doğrultusunda hareket ederek bu mevzunun Paris Konferansı'nda halledilmesine taraftardı. Bu düşünce 22 Ağustos 1919 tarihinde Karabağ Ermenilerinin yaptığı olağanüstü 7 kurultayda Azerbaycan hükümeti ile imzalanan anlaşmanın şartlarında da kendi yansımaları bulmuştu. 26 maddeden oluşan bu anlaşmanın Azerbaycan için önemli olan maddeleri şunlardır:

1-Karabağ'ın dağlık bölgesinde Şuşa, Cavanşir ve Cebail bölgelerinde yaşayan Ermeniler kendilerini geçici olarak Azerbaycan sınırları içinde yaşadıklarını kabul ediyor (madde 2).

2-Azerbaycan hükümeti Ermeni temsilciler vasıtasıyla Ermeni Millî Konseyi'nin çalışmalarını kontrol ediyor (madde 14).

3-Bu anlaşma her türlü durumda; kuşatma, askerî ve diğer hâllerde de geçerliliğini koruyor (madde 26)⁴¹.

Bu anlaşma Ermenistan hükümetinin tepkisine sebep olmuştur. Ermenistan Başbakanı A. Hatisov 28 Ağustos 1919 tarihinde yaptığı açıklamada, 22 Ağustos antlaşması Ermeniler tarafından İngiliz birliklerini bölgeyi terk ettiği durumda kendilerini korumak için mecburiyet karşısında kabul edilmiştir⁴²,

diyordu. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Gürcistan'da bulunan temsilcilerine yolladığı son derece gizli talimatta General Shatelworth ve diğer İngiliz subaylarının Karabağ'daki çalışmaları ve genelde onların Karabağ konusunun halledilmesi konusunda takındıkları tavırla ilgili olarak geniş bir rapor hazırlanmasını istiyordu. Talimattan da anlaşıldığına göre bu belgeler Paris'te olan Ermeni temsilcilerine ulaştırılacaktı⁴³. 28 Ağustos tarihinde ise Karabağ Ermenilerinin iki temsilcisi, Arzumanov ve Melik Osipov'un imzasını taşıyan ve Ermenistan'ın Azerbaycan'daki büyükelçiliğine yollanan telgrafta ABD'nin henüz Ermenistan'a yollanan Yüksek Komiseri William Hascel'den, ABD'nin Karabağ'da bir genel valilik oluşturması istenmişti⁴⁴. Ancak 28 Ağustos günü Bakü'ye gelen W. Hascel Azerbaycan hükümet yetkilileri ile görüştüğünden sonra 1 Eylül günü yaptığı açıklamada Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamıştı⁴⁵.

Bunlarla birlikte Karabağ ve Zengezur konusu 1919 yılında Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılımı ile yapılan birkaç konferansta asıl tartışma konusu olmuştu. Azerbaycan yetkililerinin bu dönemde yaptıkları açıklamalarda Ermenistan ile olan sınır tartışmalarının temelli olarak halledilmesini istediklerini bildirmişlerdir. 13 Ekim 1919 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Memmed Yusuf Caferov Ermenistan'ın Azerbaycan'da bulunan diplomatik temsilcisi Tatevos Bekzadyan'la yaptığı görüşmede şunları söylemişti: Önce yapılan Trans Kafkasya konferanslarının tecrübesi, Ermenistan'ın verdiği sözleri tutmadığını ve yapılan anlaşmalara asla uymadıklarını göstermiştir⁴⁶.

Taraflar arasında 23 Kasım 1919 tarihinde Tiflis'te askerî operasyonların dur-

(39) age, s. 203.

(40) age, s. 227.

(41) age, s. 323-327.

(42) age, s. 332-334.

(43) age, s. 342.

(44) age, s. 335.

(45) Hesenli Cemil, Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde (1918-1920), Bakı, 1993, s. 262.

(46) ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 144, verek 1-8.

durulması ve problemlerin barışçı yollardan halledilmesini ihtiva eden anlaşmayı Ermenistan tarafının bozması, onların yapıcı değil yıkıcı tutumunu tekrar tekrar ispat ediyordu. 14-21 Aralık 1919 tarihleri arasında Bakü'de yapılan olağan barış konferansında Azerbaycan tarafının sınırlarla ilgili problemlerin halledilmesi için Güney Kafkasya cumhuriyetleri konfederasyonunun kurulması teklifine Ermenistan itiraz ederek sınırların belirlenmesiyle ilgili anlaşmanın yapılmasını tercih etmiştir⁴⁷. Aslında Ermenistan tarafının konunun halledilmesini sürekli olarak süruncemede bırakması ve çözüme yanaşmaması Paris'te devam eden müzakerelerle ilgili idi. Ermenistan temsilcilerinin büyük devletler karşısında sundukları memorandumla, Karabağ ve Zengezur da dâhil olmak kaydıyla Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan'la ilgili toprak iddiaları kısa zamanda kabul görecektir ve asıl niyetleri gerçekleşecekti.

10 Nahçıvan ve Dereleyez bölgeleri, Türk ordularının Güney Kafkasya'dan çekilmesinden sonra 1918 yılı Kasım ayının başlarında yöre halkı tarafından kurulan Aras-Türk Cumhuriyeti'nin toprakları olarak ilan edildi. Ancak Ermenistan'ın fesadı sonucunda İngiliz komutanlığı bu siyasi kurumu ortadan kaldırarak topraklarını 1919 Mayıs'ında Ermenistan'ın geçici yönetimine devretti. İngilizler bu kararla, Nahçıvan bölgesi halkını Türk ordusuna destek verdiği için cezalandırmıştı. İngiliz ordularının 1919 yılı Ağustos ayında Güney Kafkasya'yı terk etmesinden sonra Nahçıvan bölgesi halkı konuyu silahla hallederek burada oluşturulan Ermeni yönetimini ortadan kaldırdı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hâkimiyeti yeniden tesis edildi. Bölgede İngilizlerin yerini alan Müttefik Devletler Güney Kafkasya Olağanüstü Temsilcisi V. Hascel'in hazırladığı plan doğrultusunda ABD genel valiliğinin Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez bölgelerinde geçici olarak oluşturulması çabaları da başarısızlıkla sonuçlandı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin işgali arifesinde Ermenistan'ın iddia ettiği Ka-

rabağ, Zengezur, Nahçıvan, Şerur-Dereleyez bölgeleri tamamen Azerbaycan hükümetinin kontrolündeydi. Büyük devletlerin Güney Kafkasya'daki cumhuriyetler arasında mevcut olan sınır anlaşmazlıklarını halletmede belirli bir doğrultuda hareket etmemesi, diğer taraftan her gün gelişip güçlenmekte olan Sovyet Rusya'nın askerî baskısı, bölgeyi, yeni jeostratejik sınırların çizilmesi tehlikesiyle karşı karşıya getirmişti. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgali İtilaf Devletleri'nin Güney Kafkasya'daki hâkimiyetini sona erdirdi. O tarihten sonra da Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki toprak anlaşmazlıklarını çözecek tek güç Sovyet Rusya olacaktır.

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından yeniden işgali Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı toprak iddialarını daha da güçlendirdi. Ermenistan'ın, Rusya'nın güçlü yardımı ve desteği ile Azerbaycan'ın Karabağ, Zengezur, Nahçıvan vb. bölgelerini eline geçirme yolundaki çabaları daha da süratlendi. Rusya ise Ermenistan'ı da işgal etmek ve bununla birlikte diğer planlarını da kolayca hayata geçirmek gayesiyle Azerbaycan'ın birçok bölgesini Ermenilere hediye etmeğe başladı. Bu planını uygulamak için de önce Ermenistan'ın Azerbaycan'dan istediği bölgeleri "tartışmalı" topraklar olarak ilan ederek buralara Sovyet güçlerini yerleştiriyordu. Sovyet Rusya ikinci aşamada Azerbaycan'ı işe katmadan onun adına hareket ederek Ermenistan'la yaptığı müzakerelerde konuyu kendisi hallediyordu. Hatta o devirde Kafkasya basınında bu durumun, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak Rusya'nın müttefiki değil, onun sömürgesi olmasından kaynaklandığı vurgulanıyordu. Ermenistan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Josef Stalin (İosif Vissarionoviç Çugaşvili) tarafından önceden hazırlanan plan doğrultusunda Azerbaycan Komünist Partisi Siyasi Bürosu 30 Kasım 1920 tarihinde Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinin Ermenistan'a bağışlanmasıyla ilgili olarak

(47) ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 95, verek 43-48.

özel bir karar kabul etti. Bu kararla Dağlık Karabağ'a kendi kaderini tayin hakkı verildi. Azerbaycan ile birlikte Ermenistan'ın da Sovyetleşmesi ve aralarında mevcut olan toprak anlaşmazlıklarını tamamen Sovyet Rusya'nın kontrolüne bıraktı ve bununla da aslında bu konu, devletlerarası seviyeden çıkarılarak bir iç meseleye indirgenmiş oluyordu. Sonuçta iki cumhuriyet arasında meydana gelen toprak anlaşmazlığı üçüncü tarafın, yani Rusya'nın Kafkasya bölgesinde oluşturduğu yüksek parti teşkilatının tavsiyeleri doğrultusunda halledilmeliydi. Moskova, tartışmalı topraklar probleminin çözümünü, bu toprakların etnik yapısıyla ilgili prensipler doğrultusunda halletmede veya toprak muhtariyetlerinin oluşturulmasında görüyordu. Bu prensibe göre 1921 yılı yaz mevsiminde Zengezur bölgesi iki cumhuriyet arasında bölündü ve Azerbaycan'a ait tahminen 4500 km²'lik alan Ermenistan'a verildi⁴⁸. Zengezur'un bir parçasının Ermenistan'a verilmesinde Sovyet Rusya'nın güçlü baskısı önemli rol oynadı. Bununla birlikte dünya genelinde komünizm ve aşırı beynelmilecilik düşüncesine hizmet eden Azerbaycanlı Bolşevik liderlerin yanlış hareketleri Zengezur'un bir kısmının kaybedilmesine sebep olarak kabul edilebilir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Neriman Nerimanov'un kendisi de bu adımın acı sonuçlarını çok kısa bir zamanda anlayarak itiraf etmiştir. Nerimanov, Sovyet Rusya Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Vladimir Lenin'e 1921 tarihinde yolladığı mektubunda; "Eğer Azerbaycan'ın Müslüman komünistlerinin çoğunluğu... milliyetçilik taraftarı olmuş olsaydı, inanın Ermenistan Zengezur'u alamazdı⁴⁹" diye yazıyordu. Nerimanov, Lenin'e yolladığı başka bir mektubunda; "Azerbaycan siyasi mülahalalara göre bunun imkânsız olduğu bir dönemde bile Ermenistan'ın menfaatleri için kendi topraklarından vazgeçmiştir⁵⁰" şeklinde gerçeği itiraf ediyordu. Batı Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi sonucunda burada yaşayan halkın %90'ını Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu Nahçı-

van bölgesinin Azerbaycan'dan tamamen ayrı düşürülmesi tehlikesini ortaya çıkarmış oluyordu. Ermenistan'ın devrik Taşnak yönetimi ve Kasım 1920 tarihinde oluşan Sovyet hâkimiyeti 2 Aralık 1920 tarihinde hem Sovyet Rusya hem de Türkiye ile birbirine tamamen zıt iki anlaşma imzaladılar. Sovyet Rusya ile Ermenistan Sovyet hükümetinin imzaladığı askerî ve siyasi anlaşmanın 3. maddesi gereğince Sovyet Ermenistanı topraklarına katılan Erivan vilayetindeki bütün kazalar (Nahçıvan, Şerur Dereleyez de dâhil olmak kaydıyla), Kars vilayetinin bir kısmı, Zengezur kazası, Kazak kazasının bir bölümü ve Tiflis vilayetinin 23 Ekim gününe kadar Ermenistan'a ait olan toprakları dâhildi⁵¹. Diğer taraftan Gümrü'deki (Aleksandropol) devrik Taşnak hükümeti ile Ankara arasında imzalanan anlaşmanın 2. maddesine göre taraflar Nahçıvan'la ilgili şu anlaşmaya vardılar: "Şerur, Şahtahtı ve Nahçıvan bölgelerinde şimdilik Türkiye'nin himayesi altında mahalli özyönetim oluşturuluyor ve bu bölgelerin yönetim şekli ve sınırları seçim yoluyla belirleninceye kadar Ermenistan onların işine karışamaz⁵². Böylelikle Nahçıvan'ın, Zengezur'dan farklı olarak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nden alınıp Ermenistan'a verilmesi planı bölgede önceden yerleşen Türk güçlerinin olmasından dolayı başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağışlanmasıyla ilgili Bolşevik yönetiminin kararı bölgenin Müslüman halkı arasında tepkiyle karşılandı. 5 Aralık 1920 tarihinden itibaren Nahçıvan'da bu karar aleyhinde mitingler yapılmaya başlandı. Oluşan hassas durumdan dolayı Azerbaycan yönetimi 15 Aralık 1920 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Adliye Komiseri ve Sovyet Rusya'nın yetkili temsilcisi Behbut Şahtahtinski'yi bölgeye yollamaya mecbur etti. Behbut Şahtahtinski Nahçıvan'a giderek yapılan mitinglerin

(48) ARDA:Fond 28, siyahı 1, iş 155, vereq 19-20.

(49) Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arxivi (ARPIİSSA): Fond 609, siyahı 1, iş 53, vereq 7-8.

(50) ARPIİSSA: Fond 609, siyahı 1, iş 62, vereq 17.

(51) Büyük Oktyabr Sosialist İnqılabı v[] Ermenistanda Sovet Hakimiyyetinin Qelebesi. Senedler toplusu/A. N.

(52) age, s. 408-411.

birinde halkın huzuruna çıkararak şunları söyledi:

“Azerbaycan sizi toprağınızla birlikte Ermenistan’a satmıştır, eğer ben Bakü’de olmuş olsaydım buna engel olurudum. Siz Türklere güvenin, sizin yegâne kurtarıcınız onlardır. Onlardan sıkı sıkıya yapışın⁵³”. Nahçıvan’ı baştanbaşa bürüyen memnuniyetsizlik dalgası Ermenistan’ı geri çekilmeye mecbur etti. Ermenistan İhtilal Komitesi 28 Aralık 1920 tarihinde kabul ettiği bir kararla Nahçıvan’ı bağımsız bir Sovyet cumhuriyeti olarak tanıdı⁵⁴. Ermenistan ile Azerbaycan ve Türkiye arasında sınır problemleri 1921 yılı Mart ayında Moskova’da yapılan konferansta halledildi. Zengezur’un batı kısmının Ermenistan’ın kontrolünde olması Nahçıvan’ın muhtariyet konusunu zaruri hâle getiriyordu. 1921 yılı Mart ayında Moskova’da yapılan konferansta Türkiye’nin kesin tutumu Nahçıvan’ın Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçası olarak kalmasında önemli rol oynadı. Nahçıvan’ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı muhtar bir bölge oluşturması ve bu bölgenin başka bir üçüncü devlete asla bağışlanamaması Moskova Anlaşması’nın 3. maddesinde yer almıştır⁵⁵. Bu madde gelecekte Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesine engel olmuştur. Nahçıvan’ın Azerbaycan’ın himayesi altında muhtar bir bölge statüsü kazanması Sovyet Rusya’nın katılımı ile Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye arasında 13 Ekim 1921 tarihinde yapılan 20 maddelik Kars Antlaşması ile belirlenmiştir⁵⁶. Bu anlaşmada Ermenistan’ın imzasının bulunması ve bunun herhangi bir müddeti içermemesi özel önem taşıyordu. 1922 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde konuşan Mustafa Kemal Atatürk, “Kars Antlaşması ile Ermeni problemi kendi doğal çözüm yolunu buldu”⁵⁷ demişti.

Güney Kafkasya’nın Sovyetleşmesinden sonra cumhuriyetlerin 1922 yılında Trans Kafkasya Federasyonu ve Sovyetler Birliği çerçevesinde birleşmesi sonucunda bunlar arasında bulunan sınırlar artık idari bir anlam

taşıyordu. Bu tarihten sonra devlet sınırları olarak yalnızca Türkiye ve İran ile olan sınırlar anlaşılıyordu. Sınırlardaki engellerin ortadan kaldırılmasından sonra Güney Kafkasya’nın üç cumhuriyetinin kazaları arasında görülen yeni tartışmalar otlaklar, su kaynaklarını kullanma hakkı vb. konularda oluyordu. Birçok durumlarda bu tartışmaların yeniden millî çatışmaya kadar tırmanmasına rağmen öncesinde olduğu gibi büyük sayıda insanların katledilmesi şeklindeki olaylara dönüşmedi. 1920’li yılların sonlarına kadar devam eden bu sınır tartışmaları sonucunda Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Kazak kazası ahalisi yaylalarının %50’sini kaybetmişti⁵⁸. 1923 yılında Dağlık Karabağ Ermenilerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde muhtar statü verildi. Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeni muhtariyetinin oluşması Karabağ topraklarının parçalanmasına ve Ermenistan’a da gelecek devirlerde bu topraklar üzerinde yeniden hak iddia etmek için hukuki zemin hazırladı. Böylelikle uzun yıllar kanlı çarpışmalara sebep olan Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki toprak tartışmaları bir müddet sonra sona erdirildi. 18 Şubat 1929 tarihinde Trans Kafkasya Merkezi İcra Komitesi’ne ait olan Cebrail kazasının Nüvedi, Eynadzor ve Tuğ köyleri Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağışlanmıştı⁵⁹. Aynı tarihli kararlar Türkiye’nin rızası olmadan uluslararası nitelikteki Moskova ve Kars anlaşmalarının şartlarına aykırı olarak Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin sınırları değiştirildi. Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulduğu zaman toprakları 5988 km² olarak belirlenmişti. 18 Şubat 1929 tarihinde Trans Kafkasya Merkezi İcra Komitesi’nin kararıyla Nahçıvan’a ait toprakların bir

(53) RDSSTA: Fond 85, sayı 14, iş 108, verek 2.

(54) Sadıqov S. H., Heqiqeti Bilmei// Azerbaycan Kommunisti, 1990, No 11, s. 71-80.

(55) SSRİ-i Xarici Siyasetinin Senedleri, Cild 3, Moskova, 1959, s. 598-599.

(56) SSRİ-i Xarici Siyasetinin Senedleri, Cild 4, Moskova, 1960, s. 423.

(57) ARDA: FOND 28, sayı 1, iş 234, verek 26.

(58) age: Fond 2502, sayı 2, iş 26, verek 89.

(59) age, verek 98.

bölümü, Şerur kazasının Kurtbulak, Haçık, Horadiz, Nahçıvan kazasının Şahbuz nahiyesinin Ağhaç, Akbin, Almalı, Dağalmalı, İtkiran, Sultanbey köyleri, Ordubad kazasının Gerçivan sovyetine ait olan Mehri, Buğaker bölgeleri ile Kilit köyünün bir kısmı (toplam 657 km²) Ermenistan'a bırakıldı⁶⁰. Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve CebraİL kazasının yaşam alanlarının Ermenistan'a verilmesi sonucunda Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'ın diğer topraklarından tamamen tecrit edildi, bugün Ermenilerin doğrudan ve onların destekçilerinin ise dolaylı olarak ülkemiz üzerinde toprak iddiasında bulunmaları, Azerbaycan'ın devlet tarihinde Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ'ın yeri ve rolü ile ilgili ilmî araştırmaların mükemmel bir şekilde yapılmasını bütün ciddiyetiyle ortaya koymaktadır. 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başlarında Ermenistan Dağlık Karabağ'ı, ova Karabağ'ın bir bölümünü, Zengezur'un doğu bölümünü işgal ederek Nahçıvan konusunda da kendine göre hesaplar yapmaktadır. Ermenistan'ın çeşitli yönetim birimleri Kars Anlaşması'nın artık geçerliliğini yitirdiğini ileri sürerek anlaşmanın maddelerinin yeniden tartışmaya açılmasını ileri sürüyor. Bu olgular, Ermenilerin, Azerbaycan'a ve Türkiye'ye karşı ileri sürdüğü toprak iddiasıyla ilgili problemlerin sürekli olarak aktüalitesini koruyacağı ve her iki kardeş ülkenin araştırmacılarının bu konuyu sürekli olarak göz önünde bulundurmasının gerektiğini vurguluyor.

Kaynakça

- 1-Azerbaycan qezeti, 1919, 17 May.
- 2-Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası, 2 cildde, cild 2, Bakı, 2005.
- 3-Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti, Xarici Siyasət, Senedler ve Materiallar, Bakı, 1998.
- 4-Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): Fond 28, siyahı 1, iş 155.
- 5-ARDA: Fond 28, siyahı 1, iş 234.
- 6- ARDA: Fond 894, siyahı 10, iş 80.

- 7-ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 1.
- 8-ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 65.
- 9-ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 85.
- 10-ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 95.
- 11-ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 144.
- 12-ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 184.
- 13-ARDA: Fond 970, siyahı 1, iş 26.
- 14-Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Senedler Arxivi (ARPIİSSA): Fond 609, siyahı 1, iş 53.
- 15-ARPIİSSA: Fond 609, siyahı 1, iş 62.
- 16-Azerbaycan Tarixi Senedlerde ve Melumatlarda, Bakı, 1990.
- 17-Badalyan X. 1918-ci İldə Ermenistanda Alman-Türk İşğalçıları, Yerevan, 1962.
- 18-Boryan B. A. Ermenistan, Beynelxalq Diplomatiya ve SSRİ. 2 cildde, I. Cild, Moskova-Leningrad, 1928.
- 19-Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı və Ermenistanda Sovet Hakimiyyetinin Qelebesi. Senedler Toplusu/ A. N. Mnatsakanyanın Redaktesi ile, Yerevan, 1957.
- 20-Dağlıq Qarabağ 1918-1923. Senedler və Materiallar Toplusu, Yerevan, 1992.
- 21-Ermeni Soyqırımı: Mif və Reallıq. Faktlar və Senedler Toplusu, Bakı, 1991.
- 22-Eliyev H. Müstəqilliyimiz Ebedidir, 19-cu kitab, Bakı, 2006.
- 23-Hesenli C. Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sistemində (1918-1920), Bakı, 1993.
- 24-Kaçaznuni O. Daşnaksüyunun Daha Heç Bir İş Yoxdur, Bakı, 1990.
- 25-Musayev İ. M. Azerbaycanın Naxçıvan və Zengezur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin Siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996.
- 26-Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi (RDSSTA): Fond 5, siyahı 1, iş 1202.
- 27-RDSSTA: Fond 85, siyahı 14, iş 108.
- 28-Sadıqov S. H. Heqiqəti Bilməli//Azerbaycan Kommunisti, 1990, no 11, s. 71-80.
- 29-Sovet Hakimiyyetinin Dekretləri, Cild 1, Moskova, 1957.
- 30-SSRİ-i Xarici Siyasətinin Senedləri, Cild 3, Moskova, 1959.
- 31-SSRİ-i Xarici Siyasətinin Senedləri, Cild 4, Moskova, 1960.

(60) age, vərəq 99.